

Tarih Okulu
Mayıs-Ağustos 2010
Sayı VII, 99-108.

DÜŞMAN ALGISİ: PSİKOLOJİK BİR ANALİZ*

Rafael MOSES**

Çeviren: B. Senem ÇEVİK***

Sezgilerimiz bizlere “*düşmanlarımızın*” bizden farklı olduğunu, kötü özellikleri bulunduğunu, genellikle *bize* karşı kötülükler yaptıklarını söyler. Düşmanlarımıza karşı dikkatli olmamız gerektiğini öğrenir ve çocuklarımıza da bunu öğretiriz. Çünkü düşmanlarımız *kötüdür*. Peki bu düşman ve yabancı imgesi nereden gelmektedir? Nietzsche, düşmanın olmadığı yerde, bir düşmanın yaratılması gerektiğini söylemiştir. Gerçekten bir “düşman ihtiyacı”ndan bahsedilebilir mi? (cf. Moses, 1980; Volkan, 1985,1988). Düşman bizimle birlikte yaşayan bir olgu mudur, bizimle beraber doğan bir olgu mudur, veya hayatın sonraki aşamalarında bize öğretilen bir olgu mudur? Bir toplum savaş benzeri bir duruma girdiği ve zor durumda kaldığı zaman mı bu düşman ihtiyacı ortaya çıkar? Kabilelerin hayatta kalabilmek için birbirleriyle savaştıkları dönemlerden ve Orta Çağ’dan beri devam eden bir kalıntı mıdır acaba? Gelişmiş, endüstrileşmiş, karmaşık toplumlarımızla bu aşamaları çoktan atlatmış olmamız gerekmez miydi? Veya ileri düzeydeki ahlaki ve etik gelişmişliğimizle atlatmış olmamız gerekmez miydi? İşte Albert Einstein da Sigmund Freud’a 1933 tarihinde yazdığı mektubunda buna benzer soruları sormuş ve “Neden Savaş?” demişti. Freud ise umutsuz bir şekilde yanıt vermiş

* Rafael Moses, ‘The Perception of the Enemy: A Psychoanalytic View’, *Mind & Human Interaction*, 7 / 1, Şubat 1996, 37-43.

** Rafael Moses (1924-2002): Tıp doktoru ve psikanalist Rafael Moses Kudüs Psikanalitik Enstitüsü’nde görev yapmış, Arap-İsrail ilişkilerinin tarihsel ve psikolojik yönü ile ilgili birçok makale yayınlamıştır. Bu siyasi çatışmanın bilinçaltındaki mekanizmalarını araştıran Moses, gruplarda yansıtma ve yansıtılmalı özdeşim konularında yaptığı özgün çalışmalar ile alanında sıkça adından söz ettirmiştir.

*** B. Senem Çevik: Politik psikoloji uzmanı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “Ermeni Diaspora Psikolojisinin Oluşmasında Propagandanın Rolü: ABD Örneği” başlıklı doktora tezini hazırlamaktadır.

B. Senem Çevik

ve savaş olmayan bir dünyanın olamayacağını söylemişti; ancak yine de mektubunun sonunda az da olsa bir iyimserlik taşıyordu.

Çocuk gelişimi ve yabancı korkusu hakkındaki çalışmalar bu konuda bazı cevaplar sunduğu gibi, aslında daha çok sorular ortaya çıkarmaktadır. Gelişimsel psikanaliz bize yabancı korkusunun bir bebekte ilk önce sekizinci ayda ortaya çıktığını göstermektedir. Çocuk yüzüne baktığı kişinin annesi olmadığını anladığı anda bu duygu içine kapılmaktadır. Çocuk, bu keşfinden dolayı ne kadar mutsuz olduğunu ifade edebilmek için kontrol edilemeyen bir ağlama nöbeti geçirir. Çocuğun ilişkileri geliştikçe, çelişkili zıt duyguları keşfeder (olumlu ile olumsuz; sevgi ile nefret gibi). Önceleri bu duygular yanyana durmaktadır. İki veya üç yaşındaki çocuk bir duygudan ötekine çok çabuk geçebilmektedir. Ancak yavaş yavaş bu ikisini ayırt etmeyi, sevgiyi nefretten ayırmayı ve iki zıt duygu arasına mesafe koymayı öğrenir. Aynı zamanda tüm bunlar olurken çocuk “sosyalleşmektedir”. Örneğin büyüklere karşı olumsuz duyguların gösterilmesinin hoş olmadığını ve bu duyguların bir bakıma “yorgan altında” saklanması gerektiğini öğrenir. Bu da sevgi/nefret ikilisinden nefretin baskı altına alınması gerektiği, hasıraltı edilmesi gerektiği anlamına gelir. Bu çelişkide bir taraf baskı altında ve bilincin kullanımına açık değildir. Bu durum yetişkinler için de geçerlidir. Bir metal paranın her iki tarafı da aynı zamanda kullanımımıza açık olursa (örneğin karar vermek için alternatifleri düşündüğümüz zamanlar gibi) buna “karmaşık duygular” deriz. Aynı kişiye karşı da hem sevgi hem nefret hislerini duymamıza çoğu zaman müsaade etmeyiz.

Yani, yetişkin olarak bizlerin düşmanlarımıza karşı hissettiğimiz, bilerek veya bilmeyerek çocuklarımıza aşıladığımız nefret aslında “önemli ötekiler” veya “hayranlık duyulan nesnelere” ile olan ilişkilerimizden ortaya çıkmaktadır. Bu da demektir ki nefret ve düşmanlık hayatımızın içinde olan ayrılmaz bir parçadır; çok önceden beri bizim içimizde yaşamaktadır ve etkileşimde olduğumuz insanlara karşı ifade edilmektedir. Bu da aynı ailenin kardeşleri arasında, ebeveynler arasında veya çocuklar arasında yaşanan çatışmaları açıklamaktadır. Nefretin eşlerin ailelerine veya üvey anne/babalara karşı hissedilmesi veya ifade edilmesi daha kolay olsa da kimi zaman bu duygular eşlere, komşulara, bir toplum içinde farklı alt gruplara, karşıt organizasyonlara (okul, işyeri, hastane, üniversite, şehir gibi) ve en sonunda da ülkelere veya milletlere karşı da hissedilebilir. Özellikle ülkeler arasında varolan nefret

duygularının özellikle komşu ülkelerde veya birbirleriyle savaşmış insanlar arasında geliştiği dikkati çekmektedir.

Bu fenomeni açıklamak için Freud “küçük farklılıkların narsisizminden” bahseder (1917, 1921, 1930). Freud “İnsanlar arasındaki yabancılaşma ve husumet duygularının ortaya çıkmasının temelinde aslında birbirlerine benzeyen insanların ufak tefek farkları yatmaktadır” demiştir (1930, s.114). Yine Freud bu konuyla ilgili “... dostluk ve tüm insanların birbirini sevmesi gerektiği fikrine karşın insalığın yine de küçük farklılıkların narsisizmini harekete geçirerek düşmanlıklar ürettiğini” söylemektedir (1917, s.199). Freud 1921 yılında, soğuktan donma tehlikesi geçiren ancak birbirlerine de çok yaklaşmayan kirpilerin ortak bir yol bulup ne çok yakın ne çok uzak durdukları analizini yapan Shopenhauer’dan alıntı yapmıştır. Freud’a göre “Psikanaliz göstermektedir ki her iki insan arasındaki bir süre devam eden duygusal yakınlık ilişkisi (evlilik, arkadaşlık, ebeveynler ve çocuklar arasındaki ilişki gibi) bir tür nefret ve düşmanlık tortusu taşımaktadır. Bu tortu duyguların baskı altında tutulmasından dolayı ortaya çıkmaz” (s.101). Freud 1930 yılında da yine:

İnsanoğlunun agresyon yönelimlerinden vazgeçmesi hiç de kolay değildir. Çünkü insanlar bu duygu olmadan kendilerini rahat hissetmezler... Birbirlerini seven insanları birarada tutmak ve kaynaştırmak o grubun agresyonunu yönlendirebilecek bir başka grup olduğu sürece mümkündür. Devamlı bir çatışma ve alaya alma genellikle sınır komşusu olan topluluklar veya birbirleriyle başka şekillerde ilişkili olan gruplar arasında ortaya çıkar... Buradan da anlarız ki küçük farklılıkların narsisizmi bir grubun agresyon yönelimi açısından son derece makul ve tehlikesizdir. Çünkü bu şekilde, bir grubun üyeleri arasında uyum ve bağlılık çok daha kolay hale gelir (s.114, ayrıca Werman, 1988).

Bütünlüğü Güçlendirmek

Kin ve düşmanlığın iki insan ve hatta iki grup arasında önemli olduğu, ve toplumların bu duyguları kenara itmeyi başararak ilişkileri dayanabilir kıldıkları görülmektedir. Freud kendi grubumuz dışında olan bir düşmanın varlığının grup içinde bağlılığı ve uyumu arttırdığını hatırlatmıştır. Bir ailenin düşman olarak görüp kin duyduğu komşular aslında o ailenin kendi içinde barışı daha kolay sağlayabilmesini beraberinde getirir. Yani dışarıda düşmanı olan bir grup veya

B. Senem Çevik

bir topluluk veya bir ülke kendi içerisinde farklı unsurlar arasında daha barışçıl bir ilişki geliştirecektir. Çünkü düşman sanki tüm kötülüklerin sebebi olarak görülecek ve dikkatleri üzerine çekecektir. Başlangıç düzeyindeki terapi grupları da ortak bir düşman bularak kendi içinde uyum ve birlikteliği sağlar. Bu düşman çoğunlukla da terapistin kendisi olur. Bu fenomen İsrail’de de görülmektedir. Bir süre için Araplar veya Filistinliler ile olan çatışmalar durağanlaşırsa İsrail içindeki farklı etnik gruplar arasındaki çatışmaların yükseldiği görülmüştür. Örneğin, Wadi Salib’deki ayaklanmalar 1959 yılında siyasi olarak durgun bir dönemde gerçekleşmiştir. Bunun aksine İsrail’deki gruplar arasında durgunluk ancak dış düşmanlıkların yükselmesiyle ortaya çıkmıştır. Aynı ilişki döngüsünün farklı Arap gruplar arasında ve İsrail ile olan düşmanlıklarında da cereyan ettiğini söyleyebiliriz.

Bir düşmanın varlığı grup veya topluluk içerisinde barışı sağlıyor ve uyumu arttırıyorsa, bir düşmanın varlığının sosyal düzeyde önemli bir işlev gördüğünü söyleyebiliriz. Bu fonksiyon ne kadar uzun süre var olursa, burada bahsedilen halihazırda var olan sosyal dengenin o kadar bir parçası haline gelir. Böylece, düşman edinme ihtiyacı yerleştğinde ve var olmaya devam ettiğinde statükoyu korur ve kendini idame ettirir. Bu nedenle de barışa karşı ve barış süreçlerine karşı hep bir engel oluşturur. Uzun süren gerginliklerin, nefretin savaşların ve benzer türdeki sürtüşmelerin Orta Doğu’daki çatışmalarda ne kadar uzun süredir var olduğunu biliyoruz. Neticede tüm bunlar psikososyal dengeyi oluşturmuştur.

Bir düşmanın varlığı bir grubun ve topluluğun yalnızca ihtiyacına cevap vermez aynı zamanda da bireylerin de ihtiyaçlarına cevap vermiş olur. Öyle ki, eğer bir grubun üyesi sevmediği, kimi zaman aşağılayabileceği ve o grubun geneli tarafından **kötü** olarak algılanan bir düşmanın olduğunu biliyorsa bu durum o grubun üyesini ve bağlı olduğu grubu kendi gözünde çok daha **iyi** gösterir. Projeksiyon (yansıtma) mekanizmasını kullanarak düşmana yani ötekine kendinde kabullenmek istemediği tüm kötülükleri, olumsuzlukları yansıtır. Bu da sonuç olarak düşmanın insanlıktan uzaklaştırılmasına (dehumanize) , günah keçisi haline gelmesine ve karşıdakinin yansı görüntüsüne dönüşmesine yol açar. Bu görüntü genellikle tek boyutludur, asla üç boyutlu değildir ve tamamen gerçekliğe dayanmaz.

Bilinçaltında gerçekleşen bu psikolojik mekanizmalar çatışan komşular, kardeşler, klanlar ve başka karşıt gruplar olsa da her zaman benzer bir şekilde işler. Zaman ilerledikçe ve düşman var olduğu müddetçe, halihazırdaki denge

(şu anda bahsedilen denge sosyal değil intrapsişik olandır) bu gerçeğe kendini alıştıırır ve böylece bu durum kurumsallaşır veya kronik hale gelir. Başka bir açıdan bakıldığında, kişinin kendi dengesi de hayal edilen veya yeni başlayan bir barış sürecine aslında engel oluşturmaya başlar. Tekrarlamak gerekirse, Arap-İsrail ilişkilerinde olduğu gibi kin ve düşmanlık durumunun uzun süre devam etmesi, var olan dengenin daha da kristalize olmasına ve kemikleşmesine yol açar; ki bu da değişimin gerçekleşmesini hiç de kolay kılmaz.

Bu, en yalın şekilde gruplar arasında veya ülkeler arasında sıcak veya soğuk savaşlar sırasında oluşan düşmanlığın durumudur. Bu konudaki detaylı örnekler A.B.D-Rusya Soğuk Savaşı ve psikolojik sonuçları (Glad, 1983; White, 1984), Fransa ve Almanya ilişkileri ile Birinci ve İkinci Dünya Savaşları (Spoerri, 1978) açısından incelenmiştir. Bunlar elbette ki karşılıklı düşmanlık duygusu beslemiş yegane ikili ülke veya topluluk değildir. Bu düşmanlık durumunu açıklamak için geliştirilen bir başka kavram da Erikson (1985)'un "etnomerkezcilik" kavramıdır. Erikson'a göre "görünürde bir birlikteliği oluşturan kültürler ve insan toplulukları kendilerini "yegane tür" olarak görerek kendilerinin ötekilerden daha iyi olduğuna inanırlar. Erikson "...insanoğlu tek tür olmakla beraber, gruplara ayrılmış olduğu (kabilelerden milletlere, kastlardan sınıflara, dinlerden ideolojilere ve farklı mesleklere kadar) bunun da böyle devam ettiği göze çarpıyor. Bu ayrışma da grubun üyelerine net bir biçimde yegane ve üstün insan kimliği sağlıyor. Bu bir açıdan da bir çeşit ölümsüzlüğü çağırıyor" demektedir (s. 214). Erikson burada kısaca insanoğlu için geçerli olan son derece önemli bir ikilemi ele alıyor: bireyin ihtiyaçları ile grubun ihtiyaçları nasıl biraraya gelebilir? En küçük insan grubu olan ailenin ihtiyaçları ile daha büyük gruplar olan kabilenin ve toplumun ihtiyaçları nasıl biraraya gelebilir. İşte bugün için çok önemli olan bu temel sorun, daha önce çokça tartışılmıştır (Freud, 1921, 1933). Grubun iyiliği için gerçekleşen sosyalleşme bireyi nasıl etkiler? Ve bir grup için "iyi" olan ne zaman öteki bir grup için "kötü" olur?

Düşman İmgesi

İki toplum arasında bir düşmanlık ortaya çıkarsa, her grubun üyeleri diğer gruba hayal edilebilecek tüm kötü özellikleri atfetmeye meyilli hale gelir. Tüm bunlar elbette ki milliyetçilik ve hatta şovenizm tarafından kullanılır (cf. Moses, 1982). Bir toplum, liderleri aracılığı ile ve medyayı oluşturan kitle iletişim desteğiyle

(ki bu günlerde buna gazeteleri, radya ve daha da önemlisi televizyonu dahil edebiliriz) önce bir “kötü” düşman yaratır ve sonra da bu yaratılan imgenin büyütülmesine destek verir. Okullardaki ders kitapları da bu imgeleri idame ettirir (cf. Abou-Samra, 19919. Akrabalar arasındaki sosyal bağlar ve arkadaşlık ilişkileri de bu imgeyi tekrarlayıp yeniden oluşturur. Bu tutum ve davranışların fonksiyonu toplum tarafından gerekli görüldüğü takdirde toplumu düşman ile savaşmaya hazır duruma getirmektedir.

Sürecin genel görünümü bu şekilde olmakla beraber, bu süreç özellikle de öteki gruplarla fazla bir etkileşimi olmayan gruplar ve ülkelerde daha çok görülmektedir. Bernard Sabella (1994)’nın da ifade ettiği gibi 1948’den 1967’ye kadar bu Arap-İsrail çatışmasında böyleydi. Bu şartlar altında düşmanla ilgili birçok olumsuz imge ortaya çıkar ve büyür. Ne de daha gerçekçi imgeler ortaya çıkaracak bir ilişki iki grup arasında da mevcut değildir. “Ayna imgesi” denilen bir kavram burada görülmektedir (White, 1984). Frank (1980) ’in de dediği gibi:

Bu imge çatışan taraflar kim olursa olsun aslında birbirine şaşırtıcı derecede yakındır. Düşman imgeler birbirinin aynası gibi birbirini yansıtır. Yani her iki grup da aynı olumlu yanları kendisine atfeder ve aynı olumsuz yanları da düşmanına atfeder. “Biz” güvenilir, barışçıl, şerefli ve insancılızdır; ancak “onlar” hain, kavgacı ve vahşidirler (s. 951).

Her iki taraf da düşmanını tarif etmekte aynı yöntemi kullanmaktadır ve aynı olumsuz terimleri ifade etmektedir. Her biri böylece diğerini kendi yansıyan imgesi olarak görmektedir.

En şiddetli düşmanlığın varolduğu durumlarda bile çoğunlukla gizli kalmış da olsalar başka psikolojik etkenler de harekete geçmektedir. Bu psikolojik süreçlerde “öteki” , yabancı, düşman hakkında daha fazla bilgi edinilmek ve gerçekten ne olduğunu anlamak istenebilir. Onu tanımak, tanışmak, konuşmak ve karakterini sınamak istenebilir. Bu isteğin kökleri ikili bir ilişkiden türemektedir, ancak burada bu istek daha ziyade *olumlu* bir ilişkidir. Bilinmeyen öteki ile bir ilişki kurmayı istemek (ki bazen çok güçlü bir istek olabilir) sıklıkla ifade edilir. Örneğin zıt gruplardan olanların bir müzakere sürecinde birbiriyle görüşme imkanının ortaya çıkması halindebu tür bir istek doğabilir (Moses, 1981, 1991). Kimi zaman bu istekler sosyal güçler tarafından engellenir. Ancak bu merakın, ötekini tanıma isteğinin çok daha büyük bir oranda ifade edildiği de olmuştur. Bunun kökleri daha az bilinir, ve bizlerin çok da aşına olduğu birşey değildir. Burada henüz gerçekleşmemiş bir

ilişki kurma isteği mevcuttur ve bu bizleri hayatımızın o ilk zamanlarına götürür. Bu olgu Bashevis Singer tarafından Enemies-A Love Story (Düşmanlar: Bir Aşk Hikayesi) adlı eserle edebiyata da yansımıştır (bkz. Klassen, 1985 ve Piper, 1979).

“Öteki” ile Yüzleşmek

Savaşlar her ne kadar düşmanı en olumsuz, vahşi, pis, bağışlamaz, insafsız şekilde gösterse de Arap-İsrail çatışmasında Altı Gün Savaşı'ndan sonra bir süre deyim yerindeyse paranın öteki yüzünün de görülmesine izin ve hatta destek verilmişti. İsraililer için Batı Şeria'daki Filistinli Arapları tanıma merakı şaşırtıcı görünmekteydi. Eski Kudüs'e, Ramallah'a, Hebron'a, Jenin, Nablus veya Jericho'ya bir ziyaret ne idi? Bir moda mıydı? Bir uğraş mıydı? Bir hedef miydi? Bir ihtiyaç mıydı? Bir macera mıydı? Her ne olursa olsun, bu ziyaretlerin psikolojik motivasyonları bulunmaktaydı. O ana kadar yasaklanmış olan yerleri gezme ve görme arzusu etkili olsa da, bu gibi sık ziyaretlerden dönen İsraililer daha önce düşman sayılan insanlarla, canlı varlıklarla tanışmalarının hikayeleri ile dönüyorlardı. Kendilerine nasıl davranıldığı onlar için önemliydi. İlk birkaç ay, korku ve şüpheli bir süreçten sonra, gerçekten de çok olumlu karşılanmışlardı. Ancak bu ziyaretlerinin Filistinliler açısından o tarihte nasıl görüldüğünü bilemiyorum.

Elbette başkaları da vardı. 30'lu yaşlarının sonunda Yahudi Kudüs'ünde yaşayan ve asla Eski Kudüs'e gitmeyecek olan bir kişi. O zaman için genelgeçer tutumun aksi olan bu tutumu kendisine sorulduğunda bu kişinin çeşitli korkuları olduğu anlaşılmıştı (şiddet korkuları ve varolan dünyasının yıkılması korkusu gibi). Diğer bir deyişle, gizli bir psikolojik çatışma yapacağı ziyaret ile su yüzüne çıkacaktı. Bu durumdan kaçınmalıydı. Aynı durum İsraili Yahudilerinin Almanya'yı ziyaret etmelerinde de yaşanmaktadır. Kimise tamamen gitmeyi reddetmektedir, kimise ise gitmektedir. Ancak o ülkeye gitmek İsraili Yahudilerin Soykırım ile ilgili olan duygularının ve sorunlarının ve bu olaya bağlı kişisel, duygusal çatışmalarının ortaya çıkması demektir.

İsraililerin Mısır-İsrail barış sürecinden sonra toplu bir şekilde Mısır'ı ziyaret etmesi de yine İsraililerin 1967-69 yılları arasında Batı Şeria'ya ziyaretlerine benzemektedir. Burada da, daha önce kendilerine kapalı olan yeni bir ülkeyi görmek onları mutlu ediyordu. Ancak herşeyden öte, yeni insanlarla tanışmak, Mısırlıları tanımak, önceki düşmanlarının kendilerini nasıl

karşılığını görmek istiyorlardı. Bu turistlerin büyük bir çoğunluğu geri döndüklerinde kısa zaman öncesine kadar düşman olmalarına rağmen ortalama Mısırlıların İsraililere ne kadar sıcak davrandıklarına şaşırıklarını söylüyorlardı. Mısırlılar sıcakkanlı, arkadaş canlısı ve misafirperverdi. İstisnalar ise yok denecek kadar azdı.

Bilinmeyen “öteki”ni tanıma isteği ve bunu takiben ortaya çıkan olumlu tepkiler psikanalitik literatürde belirli bir temele oturmaktadır. Balint (1968) “eğlence” parklarına veya sirke giden insanların yaşadığı heyecandan bahsetmektedir. Bu heyecanlar bir tür regresyonu da beraberinde getirmektedir. Balint’e göre, iki tür bulunmaktadır: regresyon (gerileme) veya bahsi geçen durumları tolere edemeyecek, risk almayacak kişiler ile maceraperest, güvenlik ve emniyete fazla önem vermeyip yeni deneyimler edinmek isteyen kişiler. Freud (1925) insanların yeniyi ve farklıya olan direnmelerinden bahsetmiştir. Freud “belli şartlar altında öteki türün davranışları görülür –sadece yeni olduğu için herhangi bir yeniyi karşı duyulan dürtü ihtiyacı” (s.213) demektedir.

Net olarak görülmektedir ki, düşmana iki türkü tepki verilebilir: çoğumuzun yaptığı gibi düşmanı kullanarak, yansıtarak, şeytanlaştırarak ve neticede kendimizin iyi hissetmesini sağlayarak. Bu daha yaygın ve kolay olan yöntemdir. Öte yandan da, içimizdeki öteki yönü arayabiliriz: garip ve bilinmeyeni tanımaya olan tutku, fethetme isteği –toprak değil ama özellikle de eskiden düşmanımız olan insanların ruhlarını fethetme isteği. Psikolojik olarak içimizde paranın her iki yüzü de bulunmaktadır. Belki de ruh bilimi ile ilgilenen bizler hangi şartlarda ve neden bu ikinci yüzün güçlendiğini, veya güçlenmesi için yardım edilebileceğini araştırmalıyız.

Ancak İsrail’de meydana gelen Başbakan Rabin’in öldürülmesi, Kudüs, Askelon ve Tel Aviv’teki 4 bombalama olayını dikkate aldığımızda düşmanlık duygusu uyandıran güçlerin bunun aksine çalışan güçlerden çok daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Çoğumuz belki aşırı uçlarda tepkiler ortaya çıkacak da olsa bu psikolojik güçleri tersine çevirmek, barış ilişkilerine destek verip teşvik etmek isteriz. Böylesi bir durumda her iki grubun liderliği son derece önemlidir. Lider grubu eğitip ona örnek oluşturabilir mi? Bence “barış için savaş” bile olabilir böylesi durumlarda. Eğer hem Arafat ve Başbakan Peres oy aldıkları halklarını devamlı akıllarında tutarlarsa, ötekini tanımaya hazırlayacak ciddi bir çaba sarfederlerse, karşılıklı anlayış ve ötekinin korkularını ve ihtiyaçlarını anlayabilirlerse o halde tutumlar da değişebilir. Ve böylece şu anda çok az düzeyde var olan güven duygusu bu süreç içinde daha da gelişebilir.

KAYNAKLAR

- Abou-Samra, Y.(1991). The Israeli-Palestinian conflict: Effects of textbooks and the process of socialization. *International Schulbuchforschung*, 13:159-179.
- Erikson, E.H. (1985) Pseudospeciation in nuclear age. *Political Psychology*, 6: 213-217.
- Frank, J.D. (1980). The nuclear arms race-sociopsychological aspects. *American Journal of Public Health*, 70:950-952.
- Freud, S. (1917). The taboo of virginity, *Standard Edition*, 11: 193-208.
- (1921), Group psychology and the ego. *Standard Edition*, 18:67-143.
- (1925) The resistances to psychoanalysis. *Standard Edition*, 19:213-222.
- (1930) Civilization and its discontents. *Standard Edition*, 21:59-145.
- (1933), Why War? (Einstein and Freud). *Standard Edition*, 22:197-215.
- Gilad, B. (1983). Black and white thinking: Ronald Reagan's approach to foreign policy. *Political Psychology*, 4:33-76.
- Klassen, W. (1984). *Love of Enemies: The Way to Peace*. Philadelphia, PA: Fortress Press.
- Moses, R. (1980). The need to have an enemy. *Jerusalem Post*, December 27, p.10.
- (1981). The problem of trust. *Jerusalem Post*, December 27, p.8.
- (1982). The group self and the Arab-Israeli conflict. *International Review of Psychoanalysis*, 9:55-65.
- (1983). Guilt feelings on the Israeli side of the Arab-Israeli conflict. *Sigmund Freud House Bulletin*, 7:2-14.
- (1990).Acknowledgement-the balm of narcissistic injuries. *Austen Riggs Center Review* 3(2):4-8.
- (1991).Preparing for the negotiating process: The psychological dimension. *Jerusalem Journal of International Relations*, 13:77-89.
- (1993). Violence- A view from Israel. *Mind and Human Interaction*, 4:135-140.

B. Senem Çevik

-----Unpublished. A socio-psychological view of the development of the Jewish community in Palestine (the Yishuv) into the state of Israel, 25 pp.

Piper, J. (1979). *Love your enemies: Jesus' love command in the synoptic gospels and the early Christian paranesis*. SNTSMS 38. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Sabella, B. (1994). Palestinian-Israeli enmity in the process of transformation. *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics & Culture*, 4:17-23.

Singer, B. (1964). *Enemies: A Love Story*. New York: Avon Books.

Spoerri, P. (1978), *Die Dynamik der Vergebung* ("The Dynamics of Forgiveness"). Giessen & Basel: Brunnen.

Volkan, V.D. (1988). *The Need to Have Enemies and Allies*. Northvale, NJ: Jason Aronson.

Weman, D.S. (1988) Freud's narcissism of minor differences- A review and reassessment. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 16:451-459.

White, R.K. (1984). *Fearful Warriors: A Psychological Profile of U.S-Soviet Relations*, New York: Free Press.